

*Вольга Гарбачова (Менск), кандыдат гістарычных навук,
дацэнт Беларускага Дзяржаўнага ўніверсітэту*

Дзейнасць Таварыства літоўскага і рускіх земляў у межах Вялікай эміграцыі ў Францыі

Вялікая эміграцыя займае важнае месца ў гісторыі тых народаў, якія склалі яе аснову, г.зн. палякаў, беларусаў, украінцаў і літоўцаў. У яе межах фармаваліся і пачыналі ўсведамляцца ў якасці прыярытэтных праблемы нацыянальнай самасвядомасці, здзейсніўся цэлы шэраг мерапрыемстваў па захаванню нацыянальнай спадчыны, закладаліся асновы палітычных партый новага тыпу. Сярод эмігранцкіх арганізацый асобнае месца належыць Таварыству Літоўскаму і рускіх земляў*, якое вылучалася якраз сацыяльна-культурнай і навуковай актыўнасцю сваіх сяброў. Сярод іх былі Адам Міцкевіч, Юліўш Славацкі, Іаахім Лялевель, Ігнацы Дамейка, браты Цэзары і Уладзіслаў Плятэры, Яўстафій Янушкевіч, Гіпаліт Клімашэўскі, Юзаф Страшэвіч, Станіслаў Ворцэль. Кожны з іх стаўся своеасаблівым сімвалам Вялікай эміграцыі.

За час свайго існавання Таварыства зведала пэўную эвалюцыю. Па-першае, адбылася канкрэтызацыя і пашырэнне накірункаў дзейнасці – ад простага збору матэрыялаў, якія адносіліся да падзеяў 1831 г. у Літве, Беларусі і Украіне, і аказання дапамогі “літвінам”*** у Францыі, да іх выдання і вывучэння краіны ў статыстычным, гістарычным і палітычным аспектах. Па-другое, пэўныя намаганні накіроўваліся дзеля наладжвання непасрэдных кантактаў з суайчыннікамі на Радзіме. І разам з тым нязменным заставаўся асноўны накірунак арганізацыі – дзейнасць дзеля дабрабыту тэрыторый былога ВКЛ.

Крыніцазнаўчая база вывучэння дзейнасці Таварыства засяроджана ў асноўным ў замежных сховішчах. Арыгіналы пратаколаў паседжан-

* Тэрмінамі “рускія землі” і “русiны” акрэсліваліся ўкраiнскія тэрыторыі і ўкраiнцы.

** Правамерным, на наш погляд, з’яўляецца ўжыванне тэрміна “літвіны” ў дачыненні да асобаў, якія паходзілі з тэрыторыі гістарычнай Літвы. Самі эмігранты ў 30-50 гг. 19 ст. не праводзілі розніцы паміж выхадцамі са Жмудзі, Літвы і Магілёўшчыны. Дзеля пазначэнні выхадцаў з гэтых тэрыторыяў ў супрацьвагу этнічным палякам (“караняжам”) выкарыстоўвалася саманазва “літвіны”.

няў, якія ў свой час былі перададзеныя ў Нацыянальную бібліятэку Польшчы ў Варшаве з Раперсвільскай бібліятэкі, загінулі ў 1939 г.¹ Аднак захавалася некалькі копіі пратаколаў, адна з якіх знаходзіцца ў Бібліятэцы Чартарыскіх у Кракаве. Гэты варыянт пратаколаў, скапіраваны Юзафам Патрыкоўскім, ахоплівае адзін год дзейнасці Таварыства ад снежня 1831 г. да снежня 1832 г.² Другая копія, выкананая Людвікам Яноўскім, знаходзіцца ў Рукапісным адзеле Нацыянальнай бібліятэкі ў Варшаве³. Дадзены варыянт па свайму зместу пэўным чынам адрозніваецца ад папярэдняга. Ён змяшчае 60 пратаколаў паседжанняў ад 10 снежня 1831 г. да 7 ліпеня 1833 г.⁴ На 218 старонках гэтага збору змяшчаны таксама справздача за першы год дзейнасці Таварыства і шэраг адозваў. Апошні з дакументаў датуецца 21 сакавіком 1836 г. і прысвечаны падрыхтоўцы святкавання 5-й гадавіны паўстання ў Літве.

Бадай, што самы багаты збор дакументаў захоўваецца ў Рукапісным адзеле Нацыянальнай бібліятэкі ў Варшаве. Акрамя пазначанага вышэй, тут змяшчаюцца матэрыялы аб выданні памятнага медалю ў гонар першай гадавіны паўстання⁵. Сярод 675-ці аркушаў на польскай і французскай мовах разам з дакументамі (1832-1837) з архіва Раперсвільскага музея захоўваюцца эскізы і літаграфіі медалю⁶. Некалькі аднак захаваны прысвечаны гісторыі святкавання паўстання, а таксама эпістальнай спадчыне Таварыства⁷.

¹ Паднумарам 166 і 168 зафіксаваны пратаколы таварыства, складзеныя Леанардам Ходзькам, Уладзіславам Плятэрам, Феліксам Вратноўскім, якія датуюцца 10. 12. 1831-7. 07. 1833. Katalog rękopisów Biblioteki Narodowej. T. 1. Zbiory Biblioteki Rapperswilskiej / oprac. A. Lewak. Warszawa, 1929. S. 61.

² Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (далей - В. Czart.), rkps 5356 III. Organizacja Towarzystwa Litewskiego. Protokoły posiedzeń z lat 1831-1832 (Kopiarz J.A. Potrykowskiego).

³ BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich z lat 1831-1836.

⁴ Захаваліся не ўсе пратаколы. На месцы пратакола № 56 (паседжанне 31 сакавіка 1833 г.) знаходзіцца пратакол № 60 (7 ліпеня 1833 г.). Шэрагам аўтараў паседжанне ад 7 ліпеня 1833 г. лічыцца апошнім.

⁵ BN, rkps III. 6594. Towarzystwo Litewskie i Ziem Ruskich. Akta dotyczące się wybicia medalu na pamiątkę powstania Zmudzi, Litwy, Wołynia, Podola i Ukrainy. 1832-1837.

⁶ Гл.: Katalog rękopisów Biblioteki Narodowej. T. 1. Zbiory Biblioteki Rapperswilskiej. S. 62 (q 170).

⁷ BN, rkps II. 7872. Materiały do historii Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich. Карэспандэнцыя сяброў Таварыства знаходзіцца ў розных сховішчах. Гл.: BN, rkps II. 7873. Fragmenty korespondencji Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich; В. Czart. Teki emigrantów; Biblioteka Jagiellońska (далей - BJ), rkps przyb. 33/62, Teki papierów osobistych i korespondencji Eustachego Januskiewicza (1805-1874); rkps przyb. 256/69. Korespondencji Eustachego Januskiewicza z lat 1831-1872; BN, rkps III. 6562, J. Lelewel. Panowanie króla polskiego Stanisława Augusta Poniatowskiego; rkps III. 6575. Notaty J. Lelewela.

У Бібліятэцы Чартарыскіх і Бібліятэцы Ягелонскага універсітэту захаваліся ўлётныя выданні Таварыства – адозвы, абвесткі аб святкаванні гадавін паўстання, клепсідры. Дзейнасць Таварыства таксама асвятлялася ў эмігранцкім перыядычным друку 30-х гадоў XIX ст., а дакладней у выданнях “Pielgrzym Polski”, “Pamiętnik emigracji polskiej”, “Nowa Polska”, “Kalendarz Pielgrzyma Polskiego”, “Rocznik Emigracji Polskiej”⁸.

У гістарыяграфіі праблемы вылучаюцца некалькі накірункаў. Найчасцей да гісторыі Таварыства звярталіся пры асвятленні паслялістападаўскай эміграцыі (Л.Гадон, С.Калембка, Г.Жалінскі, Б.Канарска, Д.Рэдэрава⁹). Б.Ліманаўскі, А.Верніцкі, З.Васілеўскі, З.Вуйцік, М.Дзерналовіч засяродзілі ўвагу на знакамітых постацях эміграцыі¹⁰. Пры гэтым З.Васілеўскі пры разглядзе дзейнасці А.Міцкевіча і Ю.Славацкага як сяброў Таварыства спасылаўся на аўтэнтычныя раперсвільскія матэрыялы. Некаторыя даследчыкі аб’ектам свайго вывучэння зрабілі асобныя бакі эмігранцкага жыцця (напр., М.Страшэўска¹¹). Вялікі інтарэс уяўляюць таксама даследаванні У.Клышэўскага, А.Баршчэўскай-Крупы і А.Новака. Якраз У.Клышэўскі першым зрабіў Таварыства аб’ектам самастойнага даследавання¹². Ён жа ўпершыню вызначыў храналагічныя межы дзейнасці Таварыства 1831 – 1838 гг.

З 60-х гг. 20 ст. дадзенай праблематыкай занялася А.Баршчэўска-Крупна. Шэраг яе артыкулаў пазней сталі асновай манаграфічнага выдання¹³.

⁸ Гл.: BJ, rkps акс. 27/53, Papiery “Pielgrzyma Polskiego”.

⁹ Gadon L. Emigracja polska. Pierwsze lata po upadku powstania listopadowego. T. 1-3. Kraków, 1901-1902; другое выданне: Wielka Emigracja w pierwszych latach po powstaniu listopadowym. Paryż, [b.d., ok. 1958]; Kalembska S. Wielka Emigracja. Polskie wychodźstwo polityczne w latach 1831-1862. Warszawa, 1971; Konarska B. Polskie drogi emigracyjne. Emigranci polscy na studiach we Francji 1832-1848. Warszawa, 1986; Rederowa D. Polski emigracyjny ośrodek naukowy we Francji w latach 1831-1872. Wrocław, 1972; Żaliński H. Stracone szanse. Wielka Emigracja o powstaniu listopadowym. Warszawa, 1982.

¹⁰ Dernałowicz Ę. Kronika życia i twórczości Mickiewicza. Marzec 1832 - czerwiec 1834. Warszawa, 1966; Limanowski B. Stanisław Worcell. Życiorys. Kraków, 1910; Wernicki A. Leonard Chodźko i jego prace. Krótki rys biograficzny i naukowy. Lwów, 1880; Wasilewski Z. Mickiewicz i Słowacki. Warszawa, [1921]; Wójcik Z. Ignacy Domeyko. Litwa – Francja – Chile. Warszawa-Wrocław, 1995.

¹¹ Straszewska M. Życie literackie Wielkiej Emigracji we Francji (1831-1840). Warszawa, 1971.

¹² Kłyszewski Wł. Towarzystwo Litewskie i Ziem Ruskich. 1831-1838 // Ruch Literacki, dodatek do “Kuryera Litewskiego”. Nr 1-4. Wilno, 1906; ён жа, Towarzystwo Litewskie i Ziem Ruskich // Tygodnik ilustrowany. 1907. S. 83.

¹³ Barszczewska-Krupa A. Rola Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich w popularyzacji wiedzy o Litwie i Białorusi na emigracji (1832-1836) // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Seria I. Z. 53. Łódź, 1967. S. 45-69; яна ж: Societe Lithuanienne et des Territoires Bielorusses et Ruthenes a Paris 1831-1836 // Acta Baltico-Slavica. T. 6 (1969). S. 75-102; яна ж Emigracja i kraj. Wokół modernizacji polskiej świadomości społecznej i narodowej. 1831-1863. Łódź, 1999. S. 89-111.

Час існавання таварыства даследчыца вызначыла 1831 – 1836 гг.¹⁴ Адначасна заўважыла, што на працягу другой паловы 1833 – пачатку 1836 г. адбывалася пэўная эвалюцыя метаў дзейнасці арганізацыі. Яно існавала дзякуючы дзейнасці асобных яго сяброў, якія ў той жа час былі сябрамі іншых эмігранцкіх таварыстваў.

Даследаванне кракаўскага гісторыка А.Новака прысвечана ідэйнай праблематыцы. У прыватнасці, была выказана думка, што менавіта ў гэтым Таварыстве ўпершыню ў межах Вялікай эміграцыі была выразана ўзнята нацыянальная праблематыка¹⁵. Даследчык, спасылаючыся на Б.Ліманаўскага¹⁶, які карыстаўся раперсвільскімі матэрыяламі, а таксама на працы Л.Г.Адона і А.Вярніцкага, крайнюю дату існавання арганізацыі вызначыў сярэдзінай 1833 г., часам апошняга з вядомых паседжанняў¹⁷. Аднак, калі трактаваць Таварыства як зямляцкі саюз, для якога звычайна ўласціва меншая строгасць у выкананні статутных патрабаванняў, то істотнымі становяцца таксама іншыя факты. У прыватнасці, сведчанні аб захаванні ў “літвінскім” асяроддзі традыцыі святкавання гадавіны паўстання аж да 1840 г.¹⁸

Таварыства літоўскае і рускіх земляў стала адной з першых арганізацый, створанай “паслялістападаўскімі эмігрантамі” ў Францыі. Страта беларуска-літоўскімі і ўкраінскімі землямі элементаў польскай дзяржаўнасці, якія часткова захаваліся ў Каралеўстве Польскім, паступова прывяло да адрознення ў прававым статусе гэтых былых частак Рэчы Паспалітай¹⁹. У перыяд паўстання 1830– 1831 гг. гэтыя адрозненні сталі яшчэ больш выразнымі. А пошныяе было абумоўлена не толькі рэакцыяй царскіх уладаў на выступленні беларускіх, літоўскіх і ўкраінскіх патрыётаў. Літвіны і русіны, якія адышлі ў складзе польскай арміі ў Варшаву, успрымаліся там як героі. Але адначасова з гэтым з боку этнічных палякаў пачынае прасочвацца пэўнае перабольшванне сваіх паўстанцкіх заслуг перад “братамі меншымі”. Усё гэта спрыяла стварэнню асобнай арганізацыі, прызначанай для разгляду і вырашэння канкрэтных праблемаў (у тл. бытавых) літвінаў і русінаў. Гэтыя абавязкі ўзяў на сябе Камітэт рускіх земляў, які складаўся з двух аддзелаў – Літоўскага і Валынска-

¹⁴ Barszczewska-Krupa A. Emigracja i kraj... S. 111.

¹⁵ Nowak A. Emigracyjne Towarzystwo Litewskie i Ziemi Ruskich (1831–1833): w laboratorium rozpadu “przednowoczesnego” narodu Rzeczypospolitej // Nowak A. Od imperium do imperium. Spojrzzenia na historię Europy Wschodniej. Warszawa, 2004. S. 196-223.

¹⁶ Limanowski B. Stanisław Worcell... S. 75.

¹⁷ Nowak A. Emigracyjne Towarzystwo... S. 216-217.

¹⁸ Гл.: В. Czart., druki ulotne, 110 777 III. [Zawiadomienie: “Uprasza Szanownego Ziomka o przybycie na nabożeństwo (...)”]. [B.m.: b.w., ca 1840].

¹⁹ Nowak A. Emigracyjne Towarzystwo... S. 199.

га. У склад Літоўскага камітэта, створанага 15 жніўня 1831 г., ад Гарадзенскай губ. увайшлі Юзаф Кашыц і Караль Нямцэвіч, ад Менскай – Аляксандр Лапацінскі і Валяр’ян Пяткевіч, па два прадстаўнікі мелі Віленская губ. і Беластоцкая вобласць²⁰. Камітэт браў на сябя ролю пасрэдніка паміж ураджэнцамі беларуска-літоўскіх земляў і Нацыянальным урадам, абавязваўся падтрымліваць кантакты з суайчыннікамі з Каралеўства Польскага²¹.

Пасля паражэння паўстання вяртанне ў родныя мясціны жыхароў гістарычнай Літвы і ўкраінскіх земляў было больш складаным, чым для этнічных палякаў. Менавіта гэта перадвызначыла структуру эміграцыі. Так, з шасці тысяч эмігрантаў, якія ў перыяд 1831 – 1837 гг. перабраліся ў Францыю²², каля 850 чалавек паходзілі з беларуска-літоўскіх земляў і каля 250 – з украінскіх²³. Гэта вялікая лічба, асабліва, калі мы будзем улічваць, што колькасць удзельнікаў паўстання на гэтых землях значна саступала колькасці паўстанцаў у Польшчы.

З канца кастрычніка 1831 г. у Парыж пачынаюць прыбываць першыя эмігранты, якія адразу ж разгарнулі актыўную арганізацыйную дзейнасць. У выніку ўзніклі некалькі таварыстваў, накіраваных як на ўнутраную кансалідацыю эміграцыі, такі на рэалізацыю пэўных палітычных праграм. Леанард Ходзька, Антоні Пжэцішэўскі, Антоні Глушневіч, Адам Гуроўскі, Валяр’ян Пяткевіч, Іаахім Лялевель прычыніліся да стварэння Камітэта Банавентуры Немаеўскага і Польскага нацыянальнага камітэта²⁴. Адначасна па прапанове Цэзарыя Плятэра і пры непасрэдным удзеле Уладзіслава Плятэра, Антонія Пжэцішэўскага, Адама Кальшкі, Юзафа Зянковіча, Людвіка Замбжыцкага, Валяр’яна Пяткевіча, Яна Граджоўскага, Антонія Глушневіча і Караля Вадзінскага 10 снежня 1831 г. у Парыжы ствараецца Таварыства літоўскае. Яно ў адрозненні ад папярэдніх арганіза-

²⁰ Lelewel J. Pamiętnik z roku 1830–31. Warszawa, 1924. S. 159; Niewiarowicz A. L. Ze wspomnień // Zbiór pamiętników do historii powstania polskiego z roku 1830–1831. Lwów, 1882. S. 473.

²¹ Адрас ад імя камітэту падпісалі: Караль Нямцэвіч, Юзаф Кашыц, Аляксандр Веляпольскі, Людвік Замбжыцкі, Антоні Пжэцішэўскі, Адам Кальшкі, Валяр’ян Пяткевіч, Антоні Глушневіч, Уладзіслаў Плятэр, Ян Карвоўскі, Юзаф Зянковіч і Людвік Пяткевіч (Lelewel J. Pamiętnik z roku 1830–31. Warszawa, 1924. S. 159-160).

²² Як адзначаецца Р. Бялецкім, гэтая прыблізная лічба складаецца з 5784 вайскоўцаў, якія праходзілі абавязковую рэгістрацыю пры перасячэнні мяжы, і цывільных асобаў, якія апынуліся ў эміграцыі ў большасці выпадкаў разам са сваякамі (Bielecki R. Zarys rozproszenia Wielkiej Emigracji we Francji 1831–1837. Materiały z archiwów francuskich. Warszawa-Lódz, 1986).

²³ Агульная колькасць эмігрантаў у Францыю з гістарычнай Літвы вызначаецца А. Баршчэўскай у межах 1000-1200 чалавек (Barszczewska-Krupa A. Emigracja i kraj... S. 90).

²⁴ Гл.: Kalemka S. Wielka Emigracja... S. 91-95.

цый прапанавала для рэалізацыі культурна-асветніцкую праграму, з мэтай згуртавання і аб'яднання літвінскіх колаў незалежна ад палітычных схільнасцяў: “Літвіны... змушаныя да выгнання, сабраліся ў Парыжы і ўбачылі, што Еўропа не мае адпавядаючых рэчаіснасці ўяўленняў пра паўстанне ў Літве, а таксама і пра саміх літвінаў, таму... стварылі Таварыства”²⁵.

Што тычыцца колькаснага складу арганізацыі, то захавалася некалькі сведчанняў. У адпаведнасці з матэрыяламі ад 22 сакавіка 1832 г. Таварыства налічвала 75 чалавек. Але вядома пра існаванне спіса сакратара Таварыства Леанарда Ходзькі, складзенага ў 1831–1833 гг. Ягоны спіс налічваў 126 чалавек²⁶.

Ужо на першым паседжанні старшыня таварыства Цэзары Плятэр абвясціў ягоныя галоўныя задачы, а менавіта “збор матэрыялаў, маючых адносіны да падзей у Літве і на тэрыторыі рускіх земляў, а таксама апісанне паўстання; ...статыстычнае і гістарычнае апісанне гэтых земляў; ...вывучэнне гісторыі мясцовых народаў”²⁷. Падчас дыскусіі, якая разгарнулася з нагоды канкрэтызацыі задач таварыства, была падкрэслена неабходнасць публікацыі сабраных матэрыялаў. Гэта павінна было пашырыць веды еўрапейцаў пра літвінаў як у этнічным, так і палітычным сэнсе.

На трэцім паседжанні таварыства (19 снежня 1831 г.) былі канкрэтызаваныя тэмы даследаванняў. Адзін тэматычны накірунак тычыўся праблемаў гістарычнага развіцця Літвы як часткі Рэчы Паспалітай. У гэтым накірунку выказалі жаданне працаваць У.Плятэр (“Становішча Літвы ад падзелаў Польшчы да Варшаўскай рэвалюцыі”) і А.Глушневіч (“Статыстычныя дадзеныя пра Літву”). Другім накірункам стала праблематыка лістападаўскага паўстання і ягоных саблівасцяў. Гэтым павінны былі займацца І.Лявель (“Уплыў літоўскага паўстання на дзеянні Нацыянальнага ўраду і галоўнакамандуючага”), К.Патуліцкі (“Паход генерала Гелгуда і стварэнне ў Літве Цэнтральнага ўрада”), Я.Янушкевіч (“Паход Рожыцкага ў Літву”), В.Пяткевіч (“Падзеі ў Вільні ад пачатку рэвалюцыі ў Варшаве да моманту выхаду з горада”), К.Вадзінскі (“Паўстанне ў Белавежскай пушчы да 4 красавіка 1831 г.”), Я.Граткоўскі (“Віленскі паход Залускага”), Р.Ляшчынскі (“Паход генерала Хлапоўскага ў Літву”). Ц.Плятэр збіраўся даследаваць гісторыю паўстання ў Вількамірскім і Вілейскім пав., Ю.Зянковіч – у Ашмянскім і Завілейскім, Аляксандр Валадковіч – у Вілейскім і Дзісенскім, Л.Замбжыцкі – у

²⁵ BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 1.

²⁶ BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 33; rkps II. 7872. Materiały do historii Towarzystwa... K. 11-21.

²⁷ BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 34.

Віленскім і Трокскім, А.Кальшка – у Вількамірскім, А.Пжэцішеўскі і Юзаф Страшэвіч – ва Упцікскім, Францішак Шэмёт – у Шавельскім, Ю.Славацкі і Ян Янішеўскі – у Расіенскім пав.²⁸

Наступным крокам у дзейнасці таварыства стала стварэнне спецыяльнай камісіі для збору і ацэнкі падрыхтаваных матэрыялаў. Першыя мемуары былі дасланы напрыканцы студзеня 1832 г. Пад нумарам адзін у архіве таварыства зафіксаваны запіскі Уладзіслава Плятэра “Агульныя разважанні аб літоўскім паўстанні”²⁹. 12 лютага 1832 г. у форме публічнага выступлення прадставіў свае ўспаміны пра паход Рожыцкага на Літву Я.Янушкевіч. 1 красавіка 1832 г. прадставілі матэрыялы Аляксандр Валадковіч і Міхал Лісецкі. На гэтым жа паседжанні былі вызначаны тэрміны прадстаўлення мемуараў астатнімі сябрамі Таварыства. Працу планавалася закончыць да траўня 1832 г. На самой справе тэрмін не быў вытрыманы. 30 чэрвеня даслаў матэрыялы Казімір Руткоўскі, 13 жніўня – Пётр Буткевіч (падзеі паўстання ў Цельшаўскім пав.), 20 жніўня – Пётр Ясінскі (падзеі паўстання на ўкраінскіх землях), 3 верасня – Міхал Падчашынскі (падзеі ў Літве). Крыніцы сцвярджаюць, што на разгляд камісіі свае матэрыялы прадставілі таксама Валяр’ян Пяткевіч (“Арганізацыя асноўных пунктаў паўстання”), Бартмінскі (“Апісанне вяртання Дембінскага з Літвы”), Ян Чынскі, Пётр Капчынскі і Антоні Гарэцкі³⁰.

Пэўную інфармацыю па дадзенаму пытанню ўтрымліваюць каталогі раперсвольскіх і бацінцельскіх збораў, якія яшчэ да пачатку II сусветнай вайны былі перададзеныя ў Нацыянальную бібліятэку. Сярод іх былі ўспаміны пра падзеі ў Белавежскай пушчы былога павятовага судзі Пружанскага пав. Гарадзенскай губ. Ігнацыя Крываблоскага (выдадзеныя ў 1832 г.)³¹. Міхал Яцкоўскі падрыхтаваў рукапіс пра падзеі паўстання і першыя гады эміграцыі (у 1844 г. выйшаў у зборніку Ксаверыя Бранікоўскага)³². Ліпенем 1833 г. датаваны рукапіс Гіпаліта

²⁸ BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 36-37 (protokół posiedzenia z 19.12.1831); B. Czart., rkps 5356 III, Organizacja Towarzystwa... K. 10; А.Баршчэўская замест Янішеўскага называе Юзафа Гружэўскага, не ўзгадае Граткоўскага і ў іншым гучанні падае тэму Замбжыцкага (Barszczewska-Krupa A. Emigracja i kraj... S. 95).

²⁹ BN, rkps II. 7872. Materiały do historii Towarzystwa Litewskiego i Ziemi Ruskich. K. 26.

³⁰ BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 62, 102-103, 136, 137, 140; BN, rkps II. 7872. Materiały do historii Towarzystwa Litewskiego i Ziemi Ruskich. K. 26.

³¹ Katalog rękopisów Biblioteki Narodowej. T. 1. Zbiory Biblioteki Rapperswilskiej / Oprac. A. Lewak. Warszawa, 1929. S. 108.

³² Тамсама. S. 157.

Клім ашеўскага “Пра аб’яднанне Літвы і Польшчы”. Ёсць згадкі пра меуары Клімашэўскага, выкарыстаныя ў выданні Фелікса Вратноўскага³³.

З канца траўня 1832 г. прадметам бурных абмеркаванняў у Таварыстве становіцца далейшы лёс сабранай рукапіснай спадчыны. Прапановы пра выданне матэрыялаў, якія выказваліся зацікаўленымі ў гэтай справе аўтарамі, не знайшлі падтрымкі Таварыства³⁴. У працэсе далейшага абмеркавання было вырашана даручыць падрыхтоўку матэрыялаў да друку здольнаму літаратару і навукоўцу. Першымі абранцамі сталі Яўстафі Янушкевіч і Славацкі. Аднак абодва кандыдаты адмовіліся ад прапановы, спаслаўшыся на недастатковую інфармаванасць пра падзеі паўстання. Славацкі таксама прызнаў уласную некампетэнтнасць як даследчыка. Прапанову прыняў Фелікс Вратноўскі. Адначасна ён выставіў пэўныя ўмовы. Перш за ўсё яму не спадабалася сама ідэя выкарыстання яго асобы толькі ў якасці рэдактара сабраных матэрыялаў. Асноўным патрабаваннем новага кандыдата становіцца жаданне ўласнай інтэрпрэтацыі гісторыі падзеяў 1831 г. на беларуска-літоўскіх землях³⁵. Таварыства згадзілася. 29 траўня 1832 г. на чарговым паседжанні была прынятая пастанова пра наданне Ф.Вратноўскаму паўнамоцтваў для напісання гісторыі паўстання ў Беларусі і Літве. Адначасна было вырашана перакласці ягоную працу на англійскую і нямецкую мовы³⁶.

У сярэдзіне студзеня 1833 г. Ф.Вратноўскі выканаў даручэнне і прадаставіў на абмеркаванне прасект падрыхтаванага даследавання. Таварыства дало дазвол на выданне³⁷. Ужо 20 студзеня 1833 г. у прэсе з’явілася паведамленне пра выданне асобнымі брашурамі кнігі Фелікса Вратноўскага пад назвай “Pamiętniki o powstaniu Litwy i Ziemi Ruskich”. Абвестка пра выданне першай брашуры з’явілася 25 лютага, а трэці сшытак убачыў свет напрыканцы траўня 1833 г.³⁸

У 1835 г. у парыжскай друкарні А.Пінарда быў выдадзены падрыхтаваны Вратноўскім зборнік успамінаў пра падзеі паўстання ў Беларусі

³³ Katalog rękopisów Biblioteki Narodowej. T. 3. Zbiory Batignolskie i Towarzystwa Przyjaciół Polski w Londynie // Oprac. H. Węskowska. Warszawa, 1933. S. 115; Do-datek do Katalogu rękopisów Batignolskich. Warszawa, 1949. S. 9.

³⁴ А.Валадковіч выказаў жаданне надрукаваць падрыхтаваны ім манускрыпт памерам у 30 старолак (BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 118).

³⁵ Тамсама. К. 120-122, 141.

³⁶ Тамсама. К. 123.

³⁷ Тамсама. К. 196.

³⁸ Pielgrzym Polski. Broszura z 25 lutego 1833 r. S. 4; Pielgrzym Polski. Broszura z 27 maja 1833 r. S. 32. Праца Ф.Вратноўскага, якая выдавалася ў парыжскай друкарне А.Пінарда на працягу 1833 г., значыцца пад назвай “Частка I”. Яна складаецца з 5 сшыткаў і праходзіць пад агульнай назвай “Ogólny rys powstania Litwy”.

і Літве. Сюды ўвайшлі матэрыялы Таварыства па Цельшаўскаму, Упіцкаму, Ковенскаму, Ашмянскаму, Завілейскаму, Вілейскаму і Дзісенскаму пав. Частка мемуараў была надрукаваная ў рэдактарскай апрацоўцы без пазначэння аўтараў. Гэта было зроблена зуспамінамі Ануфрыя Яцэвіча, Міхала Прозара, Ігнація Клокоўскага, Гіпаліта Клімашэўскага і Вінцэнта Барткевіча³⁹. Праз 40 гадоў убачыла святыхчэ адно выданне Ф.Вратноўскага. У 1875г. у Лейпцыгу выйшла здруку двухтомная гісторыя паўстання на літоўскіх, беларускіх і ўкраінскіх землях (“*Historia powstania w 1831 roku na Wołyniu, Podolu, Ęmudzi i Litwie*”). Беларуска-літоўскім падзеям быў прысвечаны другі том, які быў перавыданнем зборніка 1835 г.

Важнае месца ў папулярызацыі ведаў пра гісторыю лістападаўскага паўстання ў Беларусі, Літве і Украіне заняло чатырохтомнае выданне, выкананае на матэрыялах Таварыства К.Бранікоўскім. Яно ўяўляла сабой публікацыю мемуараў Нарцыза Алзара, Андрэя Пжыалгоўскага, Міхала Яцкоўскага, Юзафа Зянковіча, Міхала Лісецкага, Эразма Дабравольскага, Юзафа Шчапінскага, Караля Вадзінскага, Канстанціна Парчэўскага, Вільчынскага, Фартуната Касоўскага, Аўгуста Хомскага і Казіміра Янтока⁴⁰. Акрамя пазначаных публікацый сябрамі Таварыства выдаваліся таксама даследаванні і іншыя ўспаміны, у т.л. на французскай, нямецкай, англійскай і італьянскай мовах⁴¹.

³⁹ Zbiór pamiętników o powstaniu Litwy w r. 1831 / Ukł. przez F.Wrotnowskiego. Paryż, 1835.

⁴⁰ П.: Pamiętniki polskie / Wyd. K.Bronikowski. T. 1-4. Paryż, 1844-1845.

⁴¹ Abrantes L.J., Straszewicz J. Les femmes celebres de tous pays, leurs vies et leurs portraits. Paris, 1834; Chođko M. Wyprawa do Polski w roku 1833 przez jednego z emisariuszów. Paryż, 1835; ён жа: Dziesięć obrazów z wyprawy do Polski 1833 r. Paryż, 1841; [Gasztowtt J.] Pan sędzia, czyli opowiadanie o Litwie i Ęmudzi. Poitiers, 1839; Jelowicki A. Moje wspomnienia. T. 1-2. Paryż, 1839; Kraskowski T. Pamiętnik o powstaniu białowieskim mający służyć do historii powstań litewskoruskich. Paryż, 1836; Niemcewicz K.U. Pamiętnik o powstaniu w Brześciu litewskim z r.1831. Paryż, 1863; [Plater W.] Opinion de la presse sur la discussion de la Chambre des Deputes du 14 Juin, relawire a la loi du 21 Avriel 1832, concernant les refugies. Paris, 1838; Pietkiewicz M. La Lithuanie et sa derniere insurrection. Bruxelles, 1832; Rypiński A. Białoruś. Paryż, 1841; Różycki K. Powstanie na Wołyniu, czyli pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej, uformowanego w czasie wojny narodu polskiego przeciwdespotyzmowi tronu rosyjskiego w 1831 r. pisany przez dowódcę tegoż pułku. Bourges, 1832; Straszewicz J. Les Polonais et les Polonaises de la revolution du 29 november 1830, ou portraits des personnes qui ont figure dans la derniere guerre de l'indpendense polonaise, accompagnes d'une biographie pour chaque portrait. Paris, 1832-1837; ён жа: Pollacchi della rivoluzione del 29 novembre 1830 ossia ritratti dei personaggi che hanno figurato nell'ultima guerra dell'indipendenza Polacca. Vol. 1-2. Capolago, 1833-1834; ён жа: Die Polen und die Polinnen der Revolution vom 29 November 1830. Stuttgart, 1832-1837; [Straszewicz J.] Emilie Plater. Sa vie et sa mort. Paris, 1835; ён жа: The life of countness Emily Plater. New York, 1843; [Wołodkowicz A.] Ni paix ni securite pour l'Europe avec la Russie telle qu'elle est. Paris, 1855.

Выданне матэрыялаў па гісторыі паўстання знаходзілася пад пільным кантролем Таварыства. Пра гэта сведчыць “Пералік выдадзеных кніг”, які паходзіць з яго архіва. Праўда, у пералік уключаны далёка не ўсе вядомыя публікацыі. У прыватнасці, дакладна пазначаныя толькі выданні Яўстафія Янушкевіча, Медарда Пяткевіча, Юзафа Страшэвіча⁴². У іншыхсяброў Таварыства толькі адзначаныя агульная колькасць выданняў, напрыклад, Леанард Ходзька, Іаахім Лялевель – па 4, Цэзары Плятэр, Умінскі – па 2 (на французскай мове), А. Аляшчынскі, Міхал Падчашынскі, Юліўш Славацкі, Францішак Шэмёт – па 1, Патуліцкі – 1 (на французскай мове)⁴³.

Дзейнасць Таварыства значна актывізавалася пасля далучэння да яго Адама Міцкевіча, Ігнацы Дамейкі, Аляксандра Ялавіцкага і цэлага шэрагу ўраджэнцаў украінскіх земляў. Пра неабходнасць пэўных зменаў у дзейнасці таварыства загаварыў Ц. Плятэр. На паседжанні ад 3 верасня 1832 г. ён прапанаваў стварыць асобную літаратурна-гістарычную секцыю⁴⁴. Ідэю структурных пераменаў падтрымаў С. Ворцэль, які прапанаваў стварыць педагагічную секцыю⁴⁵. Але найбольш цікавым аказаўся праект І. Дамейкі, прапанаваны ім 17 верасня 1832 г. На яго погляд, часцяком “адсутнасць мэты і прадмету паседжанняў прыводзіць да доўгіх і дарэмных спрэчак”. Ён жа адзначыў адсутнасць выразных становішчаў вынікаў у дзейнасці таварыства. Паводле яго меркавання, якраз гэта выклікала незадавальненне іншых прадстаўнікоў эміграцыі і іх крытыку Таварыства як самазваннай арганізацыі “правінцыялаў”⁴⁶.

У выніку аналізу дзевяцімесячнай працы Таварыства І. Дамейка прыйшоў да высновы, што збор і выданне факталагічнага матэрыялу па гісторыі паўстання на беларуска-літоўскіх землях з’яўляецца важным, але не адзіным заняткам эмігрантаў-літвінаў. Ён прапанаваў шырока карыстацца даследчым падыходам у зборы і апрацоўцы крыніцзнаўчага матэрыялу, абмяржоўваць на паседжаннях прадстаўленыя ўспаміны⁴⁷.

⁴² Januszkiewicz E. Działania wojenny gen. Rożyckiego, (czastka pamiętnika). Mieczysław; ён жа: Rozbiór dzieła Pietkiewicza. Kazimierz; Pietkiewicz M. La Lithuanie et sa dernière insurrection. Bruxelles, 1832; Straszewicz J. Les Polonais et les Polonaises de la revolution du 29 november 1830. Paris, 1832.

⁴³ BN, rkps II. 7872. Materiały do historii Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich. K. 21-25.

⁴⁴ BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 140-141 (protokół posiedzenia z 3.09.1832).

⁴⁵ Limanowski B. Stanisław Worcell... S. 73.

⁴⁶ B. Czart., rkps 5356 III. Projekt Ignacego Domeyki względem założenia w Towarzystwie Litewskim i Ziem Ruskich wydziału naukowego. K. 169.

⁴⁷ B. Czart., rkps 5356 III. Projekt Ignacego Domeyki względem założenia w Towarzystwie Litewskim i Ziem Ruskich wydziału naukowego. K. 169-170.

І.Дамейка ўсведамляў, што ўзнаўляць гістарычную спадчыну і збіраць статыстычныя дадзеныя па беларуска-літоўскім і ўкраінскім тэрыторыям асобам, якія знаходзяцца ў Парыжы, значна складаней, чым тым, хто не пакінуў край. Ён даволі песімістычна ацаніў будучыню. Таварыства. Выхад бачыўся ва ўдакладненні мэтай дзейнасці. На думку І.Дамейкі, Таварыства “павінна вызначыць такую мэту, якая будзе прыносіць больш карысці для Айчыны і суайчыннікаў, чым для Еўропы. Таварыства літоўскае і рускіх земляў павінна існаваць для Польшчы і адпавядаць яе патрэбам”⁴⁸. Дарэчы, эмігранты мелі для гэта пэўныя мажлівасці, у прыватнасці, яны карысталіся свабодай друку, мелі доступ да навейшай літаратуры, маглі працягваць адукацыю ў вядомых еўрапейскіх універсітэтах ды інш. І.Дамейка лічыў, што галоўнай мэтай Таварыства павінен стаць уплыў на “ажыўленне нацыянальнай ідэі і польскага патрыятызму”⁴⁹. У адпаведнасці з гэтым кожны сябра арганізацыі павінен быў абраць для сябя пэўную галіну навуковых ведаў і ў гэтым накірунку праводзіць карысныя для краіны даследаванні. Прымальным лічылася таксама ўдасканаленне сваёй адукацыі, вывучэнне вопыта Францыі, Англіі і Германіі ў галіне адукацыі дзеля яго пазнейшага прымянення на Радзіме.

Яшчэ адна прапанова Дамейкі тычылася выдавецкай справы. Ён заклікаў да напісання і выдання падручнікаў для пачатковай школы, якія былі б карыснымі таксама для суайчыннікаў у Беларусі і Літве. Трэба заўважыць, што Дамейкам ужо на пачатку фармавання эміграцыі ўздымалася пытанне пра захаванне і падтрымку нацыянальнай самавядомасці. Акрамя гэтага ён прапанаваў распачаць выпуск перыядычнага выдання⁵⁰, прызванага знаёмць “з сучаснай палітыкай Еўропы, а таксама з навейшымі дасягненнямі ў галіне навукі і асветы”⁵¹.

У ходзе рэалізацыі дамейкаўскага праекту Таварыства літоўскае і рускіх земляў было падзелена на 2 секцыі – Гісторыка-літаратурную і Навуковую (прыродазнаўчую)⁵². Да кампетэнцыі першай адыходзіла права, паліталогія, гісторыя, гандаль, паэзія і мастацтва, другой – матэматыка, механіка, астраномія, прыродазнаўства, архітэктура, вайсковыя і тэхнічныя навукі. Кіраўніком Гісторыка-літаратурнай секцыі стаў Адам Міцкевіч, Навуковая секцыя была даручана Міхалу Скібіцкаму.

⁴⁸ Тамсама. К. 170.

⁴⁹ Тамсама. К. 172.

⁵⁰ К.Вадзінскі 3 верасня 1832 г. прапанаваў выдаваць франкамўны часопіс “Revue Polonaise”, у якім планавалі выданне матэрыялаў пра паўстанне ды іншыя праблемы гісторыі Рэчы Паспалітай. BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... К. 141 (protokół posiedzenia z 3.9.1832).

⁵¹ В. Czart., rkps 5356 III. Projekt Ignacego Domeyki... К. 175.

⁵² У дачыненні да дадзенай секцыі сустракаецца таксама назва “Вайскова-тэхнічная”.

Пра дзейнасць секцый захавалася не шмат сведчанняў. У адпаведнасці з “Дадатковымі артыкуламі да статуту Таварыства” паседжанні секцый павінны былі адбывацца раз на два тыдні, а адзін раз на месяц планавалася агульны збор усіх сяброў. Акрамя гэтага раз у паўгода павінны былі адбывацца нарады старшыні таварыства і кіраўнікоў секцый⁵³. Дакументаў, якія тычацца працы секцый не захавалася. Некаторая інфармацыя пра іх дзейнасць у першыя месяцы існавання прыводзіцца “Pielgrzymat Polskim”. Адпаведна сведчанням ад 20 лістапада 1832 г. Гісторыка-літаратурная і Прыродазнаўчая секцыі праводзілі рэгулярныя паседжанні. На адным з іх (10 лістапада 1832 г.) Гісторыка-літаратурная секцыя абмяркавала рэферат Адама Міцкевіча “Gdzie ducha narodowego i jak go szukaж nalejу”. Юліўш Славацкі вынес на абмеркаванні пытанне “O przysziуnsci prac towarzystwa a mianowice historycznych”. Славуць паэт звяртаў увагу на асаблівасці гістарычнага развіцця краіны ў агульнаеўрапейскім кантэксце⁵⁴.

Аналагічна глядзёў на дзейнасць Таварыства Адам Міцкевіч. Ва ўласным звароце ад імя Гісторыка-культурнай секцыі (11 кастрычніка 1832 г.) да Польскага літаратурнага таварыства ў Парыжы выказвалася просьба дапамагчы ў зборы матэрыялаў для напісання біяграфій тых патрыётаў, “якія на працягу ўсяго часу барацьбы за незалежнасць, а менавіта ад Барскай канфедэрацыі і да канца апошняй рэвалюцыі, пакутавалі дзеля нацыянальнай справы”. Сабраныя біяграфічныя матэрыялы планавалася выдаваць у выглядзе асобных брашур і накіроўваць землякам на радзіму. У прыватнасці, А. Міцкевіч пісаў: “Лёгка здагадацца аб мэце Таварыства літоўскага. Захоўваючы памяць аб пакутніках Айчыны, замацуем веру ў яе неўміручасць. Гэта будзе выдатным прыкладам аднаўлення духа самаахвярнасці і замацавання традыцыі. Нарэшце, з дапамогай гэтай справы здолеем распаўсюдзіць і пашырыць веданне польскай гісторыі, шчыльна звязанай з гісторыяй палітычных пераследаў”⁵⁵. Па сутнасці, гэтая ідэя А. Міцкевіча пераследавала тыя самыя адукацыйныя мэты, што і праект І. Дамейкі. І першы, і другі лічылі, што дзейнасць Таварыства павінна засяродзіцца на ўнутраных праблемах, у т.л. адукацыйных, якія будуць звязаныя з падрыхтоўкай будучых паўстанцаў. У канчатковым выніку гэтая дзейнасць павінна была “акцэнта-

⁵³ BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 153.

⁵⁴ Pielgrzym Polski. Broszura z 20 listopada 1832 r. S. 4. Фрагмент выступлення А. Міцкевіча пад скарачанай назвай “O duchu narodowym” надрукаваны ў зборы яго прац. Mickiewicz A. Dzieła. WJ. Nr. VI. Pisma prozą. Nr. II. S. 64-74.

⁵⁵ Mickiewicz A. Do Towarzystwa Literackiego Polskiego w Paryżu // Mickiewicz A. Dzieła. WJ. Nr. VI. Pisma prozą. Cz. II. Warszawa, 1955. S. 75-76.

ваць ідэю непарушнага адзінства Рэчы Паспалітай і неабходнасці яе аднаўлення ў поўным тэрытарыяльным складзе”⁵⁶.

Пэўная інфармацыя пра дзейнасць секцый захавалася ў пратаколах таварыства. Так, на 50 паседжанні, прысвечаным гадавіне існавання Таварыства літоўскага і рускіх земляў, пасля справаздачы Ц.Плятэра аб выкананай працы ад імя секцый выступілі А.Міцкевіч і І.Дамейка⁵⁷. Апошні ў сваім выступе не толькі расправёў пра прыродазнаўчую і вайскова-тэхнічную дзейнасць секцыі, але таксама акрэсліў асноўныя праблемы. Галоўнай быў недахоп навуковага патэнцыялу Таварыства (тэхнічную адукацыю мелі адвінкі). Гэта абумовіла пэўную карэкціроўку дзейнасці секцыі, у выніку якой асноўнымі формамі працы становяцца адукацыйная і дыдактычная.

Першапачатковыя планы па напісанню вайсковай гісторыі канца 18 – пачатку 19 ст. аказаліся невыканальнымі. У выніку было прынята рашэнне пра падрыхтоўку Міхалам Валовічам кнігі, прысвечанай “партызанскай вайне” 1831 г. У снежні 1832 г. ім быў сабраны амаль увесь неабходны матэрыял⁵⁸. Сябры Таварыства, якія вучыліся на вайсковых курсах Школы Галоўнага штабу, абавязваліся падзяліцца ведамі і вопытам з калегамі. Францішка Шэмэта, Яна Граткоўскага і Людвіка Замбжыцкага абавязалі перакласці на польскую мову французскую ваенную літаратуру і падрыхтаваць да вясны 1833 г. некалькі кніг па асноўным вайсковым спецыяльнасцям⁵⁹.

Новым відам дзейнасці Навуковай секцыі сталі бясплатныя лекцыі па геаметрыі, палявой фартыфікацыі і тапаграфічнаму малюнку, якія прызначаліся для эмігрантаў-літвінаў дзеля ўдасканалення навыкаў перакладу. Гэтым заняліся Фулгенцій Рымгайла, Граткоўскі і Гарадынскі⁶⁰.

Важным момантам, які ўпершыню быў акрэслены ў праекце Ігнацыя Дамейкі, з’яўлялася ідэя развіцця шчыльных сувязяў з Радзімай. Гэта адлюстравалася ў мэтах Таварыства⁶¹ і спробах практычнага наладжвання гэтых сувязяў. Адной з формаў кантактаў стаўся кніжны экспарт. Вядома, што гэта не з’яўлялася выключным вынаходніцтвам Таварыства літоўскага. Тое ж самае рабіла Польскае дэмакратычнае таварыства,

⁵⁶ Nowak A. Emigracyjne Towarzystwo... S. 206.

⁵⁷ BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 180 (protokół posiedzenia z 10.12.1832). Доклад І.Дамейкі, які ён зрабіў на гэтым паседжанні, надрукаваны З.Вуйцікам (Wójcik Z. Ignacy Domeyko... S. 564-566).

⁵⁸ Głos rady Wydziału Drugiego Wojskowo-Technicznego Towarzystwa Litewskiego i Ziemi Ruskich // Wójcik Z. Ignacy Domeyko... S. 565.

⁵⁹ Тамсама.

⁶⁰ Тамсама. S. 565-566. Гэты факт адзначаны ў “Pielgrzymie Polskim” (Pielgrzym Polski. Broszura z 20 listopada 1832 r. S. 4).

⁶¹ BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 183.

асяроддзе Гатэля Ламберт, дзеячы, блізкія да І.Лявелева. Гэтыя арганізацыі распрацавалі шляхі і метады перапраўкі нелегальнай літаратуры на землі былой Рэчы Паспалітай. Антыўрадавая літаратура перапраўлялася ў асноўным праз замежныя кардоны, у сувязі з чым ствараліся нават асобныя перасылачныя пункты.

Да перапраўкі літаратуры прычынілася шырокае кола арганізацый. Сярод іх выдавецтвы, гандлёвыя і банкаўскія фірмы. Яны мелі шырокую сетку гандлёвых кантактаў, што гарантавала ад падазрэння з боку расейскіх урадавых структур і забяспечвала практычна вольнае перамяшчэнне. Значнае месца адводзілася ў гэтым працэсе эмісарам, якія выкарыстоўвалі спецыяльныя сродкі дастаўкі забароненай літаратуры. Значную дапамогу аказвалі таксама памешчыкі, маёнткі якіх размяшчаліся па абодва бакі мяжы, што палягчала перавоз забароненай літаратуры⁶². У якасці кур'ераў выступалі зусім маладыя асобы, а таксама жанчыны, яўрэі-кантрабандысты і падарожнікі, якія не выклікалі падазрэнняў у жандармаў⁶³. У большасці выпадкаў размова ішла толькі пра дастаўку невялікай колькасці асобнікаў. Зрэдку спрабавалі ўвезці значную колькасць разнастайных адозваў і пракламацый⁶⁴.

Праведзеную структурную рэарганізацыю немагчыма ацаніць адназначна. З аднаго боку, канкрэтызаваліся асноўныя накірункі дзейнасці арганізацыі, актывізавалася практычная праца (выданне сабраных матэрыялаў, наладжванне сувязяў з Радзімай, падрыхтоўка і выданне для эмігрантаў неабходнай вучэбнай літаратуры). З іншага боку, падзел Таварыства літоўскага на асобныя секцыі з дакладна вызначанай спецыфікай прывёў да раз'яднаннясці, да аслаблення ўнутранага стрыжня функцыянавання арганізацыі, пабудаванай на прынцыпах зямляцтва. Шэраг сяброў Таварыства выказвалі адкрытую незадаволенасць. Вызначэнне дакладнай навуковай спецыялізацыі спадабалася далёка не ўсім. Пасля заканчэння чатырохмесячнага тэрміну дзейнасці таварыства ў адпаведнасці са схемай І.Дамейкі 1 лютага 1833 г. (52 паседжанне) распачалася дыскусія пра яго далейшы лёс. Падзел Таварыства падвергся крытыцы. У якасці асноўнага аргумента адзначалася раз'яднанасць сяброў⁶⁵.

⁶² Barszczewska-Krupa A. Emigracja i kraj... S. 62.

⁶³ Слівоўска В. Забароненыя чытанні // Адам Міцкевіч і нацыянальныя культуры: Матэрыялы Міжнароднага навуковага канферэнцыянага збору (Менск, 7–11 верасня 1998 г.). Менск, 1998. С. 162; Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ). Ф. 1297, воп. 1, ад. з. 7596, арк. 23 адв.

⁶⁴ Адпаведны выпадак адбыўся ў 1838 г. падчас падзей, звязаных з дзейнасцю Шымона Канарскага. Эмісар спрабаваў даставіць з Парыжу 500 асобнікаў пракламацый (НГАБ. Ф. 2646, воп. 1, ад. з. 91, арк. 2).

⁶⁵ BN, rkps II. 7871, Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 197 (protokół posiedzenia z 1.2.1833).

Эміграцыя непасрэдна прычынілася да ўсталявання традыцыі святкавання гадавін, звязаных з мінулымі драматычнымі падзеямі. Штогод адзначаўся день 29 лістапада, святкаванне якога ўпершыню адбылося ў Парыжы на *rue Taranne* у 1831 г.⁶⁶ Другая гадавіна адзначалася ў парыжскім абацтве, якое межавала з касцёлам Сант-Жэрмэн дэ Прэс. Сабралася больш за 500 эмігрантаў, у т.л. старшыні ўраду, міністры, генералы, сябры сенату і пасольскай ізбы⁶⁷. Актыўнымі ўдзельнікамі святкаванняў былі “літвіны”⁶⁸.

У 1832 г. Таварыствам літоўскім і рускіх земляў была закладзеная традыцыя святкавання гадавіны паўстання 25 сакавіка⁶⁹. Яно трактавалася літвінамі як важны крок да кансалідацыі ўсёй эміграцыі. Першая святочная маніфестацыя была праведзена 25 сакавіка 1832 г. у Парыжы на *rue Rivoli 18*. У зале, упрыгожанай партрэтамі Т.Касцюшкі, а таксама польскімі, французскімі і амерыканскімі сцягамі, сабралася каля 400 чалавек. Менавіта Т.Касцюшку абралі патронам гэтай маніфестацыі “не толькі з-за сваіх заслугаў, але і з-за беларускага паходжання”. Распачаў паседжанне генерал Марыя Юзаф дэ Лафаэт. Ад Беларусі, Літвы і Украіны выступілі Ц.Плятэр, які абвясціў асноўныя накірункі і мэты арганізацыі, І.Лявель, Ф.Шэмёт, У.Плятэр, Л.Ходзька, К.Вадзінскі. Апроч іх слова трымалі французскі паланай, рэдактар “*Revue Encyclopedique*” Марк Антанін Жульен, паэт Людвік Лемэтр. Ю.Славацкі прачытаў спецыяльна напісаную оду⁷⁰.

Асноўным матывам выступленняў літвінаў і прадстаўнікоў украінскіх земляў стала праслаўленне гераічнага мінулага гістарычнай Літвы і яе шляхты, дзеянні якой расцэньваліся, як прыклад самаахвярнасці і адданасці радзіме: “Падчас паўстання... здавалася, што нацыя – гэта адзін чалавек... Ніхто не лічыў сябя вольным ад службы; кожны прапаноўваў сябе, ахвяраваў сабой, і як узнагароду расцэньваў атрыманне найбольш

⁶⁶ Гл.: Żaliński H. *Stracone szanse...* S. 84.

⁶⁷ Gadon L. *Wielka Emigracja...* S. 296-298.

⁶⁸ Ігнацы Дамейка ўспамінаў, што на святкаванні 29 лістапада 1832 г. разам з Міцкевічам прысутнічалі іншыя “літвіны” (Domeyko I. *Moje podróże...* T. 1. S. 173-175).

⁶⁹ 22 студзеня 1832 г. было прынятае рашэнне пра вызначэнне гадавіны паўстання на тэрыторыі гістарычнай Літвы. Яго пачаткам лічыліся падзеі 25 сакавіка 1831 г. у Расіенах. Ніякіх асобных мерапрыемстваў 29 лістапада Таварыства не праводзіла (BN, rkps II. 7871. *Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego...* K. 42 (protokół posiedzenia z 22.01.1832).

⁷⁰ BN, rkps II. 7871. *Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego...* K. 93-94; Gadon L. *Wielka Emigracja...* S. 459-461; Wernicki A. *Leonard Chodźko...* S. 234-241; Straszewska M. *Życie literackie Wielkiej Emigracji...* S. 92-93; Nowak A. *Emigracyjne Towarzystwo...* S. 206-207.

небяспечнай пасады. Па першаму закліку Айчыны яе сыны ахвяравалі ўсё, людзей, маёнткі...⁷¹

Другім важным момантам стала пытанне пра нацыянальнае самавызначэнне. Цэзары і Уладзіслаў Плятэры, Францішак Шэмёт, Леанард Ходзька ідэнтыфікавалі сябе як літвінаў⁷², адначасна сцвярджаючы, што пры гэтым застаюцца палякамі. Як гэта расцэньваць? На думку Іахіма Лявелея, размова ішла пра “паўсядзённае”, а не этнічнае разуменне нацыі. Францішак Шэмёт сцвярджаў, што выключнасць літоўскай гісторыі скончылася са смерцю Вітаўта “шчасліва для будучага абодвух народаў”. Леанард Ходзька пасля прыезду ў Парыж у 1826 г. заняўся развіццём памылак Карамзіна, аб’яднаўшага ў сваёй гістарычнай канцэпцыі Украіну з Расеяй. У выступленні 25 сакавіка 1832 г. ён сканцэнтравана ўвагу на іншым баку гэтай праблемы: прычынах адзлення літвінаў і русінаў ад палякаў з-над Віслы. На яго погляд, крыніцы канфлікту трэба шукаць у дзейнасці езуітаў, якія абвастрылі рэлігійную праблему. Новая сістэма выхавання, зацверджаная Адукацыйнай камісіяй і распаўсюджаная Тадэвушам Чацкім і Адамам Чартарыскім у Віленскай навучальнай акрузе, была прызнана даць “цалкам новыя прафесіі палякам, якія распачалі адраджэнне няшчаснай Айчыны. [...] Жыхары Жмудзі, Літвы і рускіх земляў аб’ядналі свае намаганні, каб перамагчы ці памерці ў барацьбе за агульную Айчыну”. Цэзары Плятэр, ацэньваючы ўклад “літвінаў” і “русінаў” у паўстанчую барацьбу, з пэўным незадавальненнем згадваў пра празмерную ўвагу Еўропы, да палякаў, што паходзілі з Каралеўства Польскага. Адначасна ён падкрэсліваў непарыўнасць сувязі літвінаў і русінаў з “караняжамі”⁷³.

У працэсе падрыхтоўкі святкавання другой гадавіны паўстання паўстала пытанне пра дакладнасць інфармацыі аб падзеях 1831 г. на беларуска-літоўскіх і ўкраінскіх тэрыторыях. “Літвіны” адначалі памылкі ў выступленні Т.Крэмпавецкага, дакументах Дэмакратычнага таварыства, матэрыялах, якія распаўсюджваў нямецкі акадэміккі асяродак. Дзеля выпраўлення сітуацыі была створана спецыяльная камісія па збору інфармацыі пра ўсе недакладнасці⁷⁴. З гэтай жа нагоды А. Міцкевіч на старонках “*Przejrzenia Polskiego*” апублікаваў адозву “Пра паседжанне Таварыства літоўскага і рускіх земляў і пра канстытуцыю паўстанцаў”⁷⁵.

⁷¹ Les Polonais, les Lithuaniens et les Russiens celebrant en France les premiers anniversaires de leur revolution nationale du 29 novembre 1830 et du 25 mars 1831 / Wyd. J. Lelewel. Paris, 1832. S. 43.

⁷² Тамсама. S. 29-31, 36-50.

⁷³ Цыт. па: Gadon L. Wielka Emigracja... S. 459-461; Wernicki A. Leonard Chodźko... S. 238-240; Nowak A. Emigracyjne Towarzystwo... S. 207.

⁷⁴ BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 177.

Адкрыццё пасаджання, прысвечанага другой гадавіне, было даручана генералу Лафаэту, пасля якога выступілі браты Плятэры, Шэмёт, Мікалай Маліноўскі⁷⁶, а таксама госці – Жульен, паэт Лемэтр і дырэктар Гандлёвай школы Івон Блангі⁷⁷. Другая гадавіна таксама адзначалася ў Нанце, Буржэ, Шатору⁷⁸.

У апошнія гады, а, падобна, што гэтая традыцыя не прыпынялася да 1840 г., святкаванне чарговых гадавінаў паўстання перамясцілася ў Парыж, у касцёл Сант-Жэрмэн дэ Прэс⁷⁹.

Такім чынам, трывала замацаваны ў гістарыяграфіі тэзіс аб польскай накіраванасці эміграцыйнага асяроддзя і суцэльным адзінстве дзеянняў і поглядаў ягоных прадстаўнікоў можна паставіць пад сумненне. Размежаванне, якое пачалося паміж карэннымі палякамі і выхадцамі з былога Вялікага Княства Літоўскага яшчэ ў перыяд дзейнасці Камітэту рускіх земляў, прывяло да стварэння арганізацыі, заснаванай на нацыянальнай прыкмеце. І менавіта не польскай, як прынята лічыць, а літвінскай. І хоць праграма Таварыства літоўскага і рускіх зямель была рэалізавана толькі часткова (не былі апублікаваныя большасць з запланаваных да выдання матэрыялаў), аднак дзейнасць літвінаў па захаванню гістарычнай спадчыны і культурных традыцый, дазваляе сцвярджаць, што ў разглядаемы перыяд у гэтым асяроддзі ўжо вызначыліся шляхі самаідэнтыфікацыі эмігрантаў-літвінаў.

⁷⁵ Mickiewicz A. Dzieła wszystkie / Wyd. T. Pini. T. 9 (Pisma polityczne). [B. d.]. S. 11-14; ён жа: Dzieła. WJ. T. VI. Cz. II. S. 102-105; Pielgrzym Polski. 5 kwietnia 1833 r. S. 3-4.

⁷⁶ На 54 пасаджання павінны былі выступаць Лафаэт, Цэзары і Уладзіслаў Плятэры, Ф.Шэмёт, А. Міцкевіч, С. Ворцэль. BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 202 (protokół posiedzenia z 24.3.1833).

⁷⁷ BN, rkps II. 7871, Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 202; rkps II. 7872. Materiały do historii Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich. K. 6; Mickiewicz A. O posiedzeniu Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich i o konstytucji powstańców // Pielgrzym Polski. 5 kwietnia 1833 r. S. 3-4.

⁷⁸ Pielgrzym Polski. 5 kwietnia 1833 r. S. 4.

⁷⁹ B. Czart., rkps. 6983, Nabożeństwo załobne. 1839-1865. K. 75; druki ulotne, 110 777 III. [Zawiadomienie: “Uprasza Szanownego Ziomka o przybycie na nabożeństwo (...)”]; Rocznik Emigracji Polskiej. Paryż, 1836. S. 56. Клышэўскі адзначае, што гэтая традыцыя прыпыняецца ў 1838 г. (Kłyszewski Wł. Towarzystwo Litewskie i Ziem Ruskich. 1831-1838 // Ruch Literacki. Dodatek do “Kuryera Litewskiego”. Nr 4. Wilno, 1906).